

О. Ф. ЛАГODOBСЬКА

ПАМ'ЯТКИ УСАТІВСЬКОГО ТИПУ

Наприкінці III тисячоліття до н. е. у господарській діяльності племен, які населяли територію України, виникли істотні зміни, пов'язані з зростанням скотарства. Ці зміни викликали докорінну перебудову суспільного життя, сприяли зростанню обміну і утворенню нових культурно-історичних взаємозв'язків, а також нових племенних формувань.

На Правобережній Україні складання цих змін відбувалося на основі того міцного землеробського укладу, який був визначаючим для трипільських племен на протязі III тисячоліття до н. е. Неухильне зростання ролі скотарства в господарстві трипільських племен, хоч і внесло зміни в їх економіку, однак не привело до занепаду землеробства, питома вага якого залишилася значною. Землеробство продовжувало розвиватися далі, набираючи, очевидно, якихось нових форм.

Для розуміння цього процесу дуже показовими є ті нові риси, які характеризують пізньотрипільські поселення цього часу. Замість поселень на пологіх схилах плато або ж на терасах з лесово-чорноземними ґрунтами, звичайних для трипільської землеробської культури попереднього етапу розвитку, виникають поселення на високих мисах, розташованих над долинами великих річок. В культурному шарі цих поселень в значній кількості зустрічаються кістки свійських тварин. Виникли зміни і в матеріальній культурі: в асортименті знарядь, необхідних для нових видів господарської діяльності, зростає кількість кам'яних і кістяних знарядь праці, значного розвитку досягає ткацтво; істотно змінюються форми домобудівництва, які свідчать про нові форми як господарського, так і суспільного життя.

Постановці і розробці питання пізнього етапу розвитку трипільської культури і розв'язання проблеми „зникнення“ трипільської культури шляхом переходу її в результаті вказаних економічних змін на новий етап розвитку, що відповідає часу ранньої бронзи, приділено велику увагу в працях Є. Ю. Кричевського і Т. С. Пассек¹.

Т. С. Пассек і Є. Ю. Кричевським були встановлені факти розселення пізніх трипільських племен за межі корінних земель трипільського населення ранішніх етапів їх розвитку і складання двох основних культурно-історичних груп для пізнього трипілья, а саме — лісостенової групи, представленої пам'ятками типу Городська, і степової, представленої пам'ятками типу Усатового.

Важливою проблемою у вивченні пізньотрипільського суспільства є розкриття тих історичних обставин, які, з одного боку, привели до заселення трипільськими племенами усїєї території Правобережної Укра-

¹ Е. Кричевский, К вопросу исчезновения трипольской культуры, МИА, № 2, М., 1941, стор. 245—253; Т. С. Пассек, Периодизация трипольских поселений, МИА, № 10, М., 1950.

їни, а з другого — сприяли утворенню різних культурно-історичних груп, і які саме були стичні компоненти їх.

Як показали дослідження останніх років, для Лісостепу можуть бути виділені, в усякому разі, три різні культурно-історичні групи: середньодністровська, волинсько-городська і киево-софіївська. На півдні, в степовому Причорномор'ї, утворюється усатівська група племен. При всій їх спільності, яка говорить про єдність генетичного кореня цих культур, є і істотні відомості, що свідчать про ту конкретно-історичну обстановку, в якій проходило складання цих племен, і про ті нові етнічні компоненти, які увійшли до їх складу.

Початок дослідження пам'яток пізньотрипільських племен припадає на кінець XIX — початок XX ст. Наприкінці 90-х років XIX ст. (1896—1900) І. Я. Стемповським були проведені розкопки курганів в районі м. Тирасполя, де серед інших поховань виявлені і поховання з розписною керамікою. Ці перші знахідки розписної кераміки на півдні, коли не враховувати знахідок Г. Л. Складовського в Білозерці під Херсоном (1887 р.), які збіглися за часом з початком досліджень В. В. Хвойко на середньому Дніпрі, тоді не могли бути відповідним чином науково зрозумілі, і розписна кераміка в окремих випадках розглядалася як привозна, грецька¹. Пам'ятки ці довгий час знаходилися в затінку і звернули на себе увагу значно пізніше, так само як і наступні дослідження Д. Я. Самоквасова у Шабалаті (1906 р.) і А. В. Добровольського в Червоній Слобідці під Одесою (1912—1913 рр.).

У радянський час була здійснена велика теоретична робота по вивченню пам'яток трипільської культури, і, разом з тим, велися нові роботи по вивченню цих пам'яток в польових умовах.

В 1921 р. розпочалися великі стаціонарні роботи по дослідженню поселення і двох курганних могильників в с. Куяльник і Усатове під Одесою, на березі Хаджибеївського лиману. Розкопки цих пам'яток, які провадилися протягом ряду років М. Ф. Болтенком і О. Ф. Лагодовською, дали цінні матеріали, що лягли в основу вивчення усатівської культури.

Польові дослідження наступних років виявили ряд синхронних пам'яток по Дністру, Південному Бугу, Інгульцю і Дніпру. У 1949—1950 рр. пам'ятки цього часу були відкриті по р. Пруту, трохи вище Галаца (Фолтешті, Стойкани), і, таким чином, значно розширилася на захід відома нам територія розповсюдження пам'яток усатівського типу.

Хоч кількість відкритих і досліджених пам'яток усатівської культури ще дуже незначна, проте на їх основі, в певній мірі, можна відтворити картину господарського життя, побуту і культури племен, що залишили ці пам'ятки, в основному, — могильники. Розкопки ж поселень велися тільки у двох місцях — в Усатовому та Фолтешті.

Усатівське поселення, яке досліджувалося протягом ряду років, дало багато кісткового матеріалу, який з повною переконливістю свідчить про те, що скотарство було основним заняттям степових пізньотрипільських племен.

Стада складалися з биків, овець і коней. У вигляді поодиноких екземплярів зустрічалися також кістки кози, собаки і свині, що свідчить про склад стада, який цілком вже встановився.

О. О. Браунер, який вивчав кісткові залишки Усатівського поселення, вказує, що велика рогата худоба була представлена двома основними породами: крупною породою, близькою до сірої української худоби, та дрібною, так званою торф'яниковою, а також проміжною між ними, що утворилася внаслідок схрещування двох основних порід.

За морфологічними ознаками усатівський бик мало чим відрізнявся від тура. По його кістках можна встановити природний перехід від найкрупніших форм, близьких до тура, до свійського бика менших розмірів,

¹ В. И. Гошкевич, Клады и древности, Херсон, 1902, стор. 143.

що, на думку І. Г. Підоплічка, свідчить про те, що від часу первісного приручення тура до часу існування усатівського свійського бика минуло багато часу. Серед кісток бика І. Г. Підоплічко відмічає знахідки також комолої породи¹.

Значний інтерес викликають знахідки на Усатівському поселенні кісток тура, який у великій кількості водився в той час в степах Причорномор'я. Навряд чи можна припустити, що тур був лише об'єктом полювання. О. О. Браунер та І. Г. Підоплічко припускають, що тур використовувався для поліпшення якості домашнього стада, тому що внаслідок схрещування диких і свійських тварин (цілком природного при сумісному перебуванні стад на одній території) поліпшується якість потомства. Таке схрещування диких і свійських тварин колись існувало в практиці у всіх скотарів. Нове потомство має більшу витривалість і меншу дикість.

Кінь представлений тарпаном. Морфологічний аналіз кісток коня, як відомо, не дає достатніх підстав твердити дикий це кінь чи одомашнений. О. О. Браунер, на підставі ряду міркувань, у свій час вважав усатівського коня диким. Вивчення всіх даних усатівського комплексу не викликає ніякого сумніву в тому, що кінь був одомашнений. І. Г. Підоплічко припускає, що усатівський кінь, так само як і велика рогата худоба, мав велику домішку дикої крові, тому що дикі коні, так само як і тури, у великій кількості водилися в степах Причорномор'я. Є всі підстави припускати, що саме тут, в Причорноморських степах, були сприятливі умови для одомашнення коня, і слід гадати, що і усатівські племена внесли, з свого боку, значний вклад в скарбницю людської культури.

На Усатівському поселенні кістки коня були знайдені в розколотому вигляді. Це свідчить про те, що поряд з рогатою худобою для їжі використовувалася і кінь. Слід вважати, що кінь в той час був верховою, а можливо, і тягловою твариною.

На поселенні у Фолтешті встановлюється такий самий склад домашнього стада. Згідно з попереднім визначенням, тут були виявлені вівця, коза, бик, кінь і свиня. Вивчення кісток коня з цього поселення, судячи з фаланг, свідчить про те, що кінь використовувався як в'ючна тварина.

Як свідчать матеріали досліджень древніх поселень, у пастушачих племен скотарство не було єдиним джерелом існування. Поряд з ним існували і інші види господарської діяльності — рибальство, збиральництво, мисливство і землеробство.

Матеріали Усатівського поселення свідчать про полювання на тура, кулана, оленя, сайгу, коосулю, кабана, лисицю, вовка, зайця та ін. Істотне місце в господарстві Усатівського поселення мало лиманне і морське рибальство, про що свідчать знахідки кам'яних грузил для сітей з окатаних голищів та кістки риб; про наявність збиральництва свідчать черепашки мідій.

Питання про роль землеробства в господарстві цих степових племен залишається ще нез'ясованим. На Усатівському поселенні знахідок, які були б прямими вказівками на землеробство, надзвичайно мало, проте слід припускати, що землеробство в Усатовому було.

О. О. Браунер, відтворюючи картину ландшафту і природних умов того часу, вказує, що тут, в лиманно-степовій смузі Причорномор'я, створилися особливо сприятливі умови для розвитку степового скотарства. Степ був вкритий ковиловою соковитою рослинністю, яка не вигоряла швидко, бо завдяки рослинній повсті, що виникла від перегною трав, волога в степу зберігалася значно довше, ніж це можна спостерігати зараз, коли степ розорюється. Солончакова рослинність в долині лиману, а також сіль самосадних озер приваблювали сюди у великій кількості диких копитних тварин, які були і предметом полювання і джерелом скотарства.

¹ І. Г. Підоплічко, До питання про свійських тварин трипільських поселень, Окремий відбиток, 1937.

Порівняння складу стада Усатівського поселення з складом стада пізньотрипільських поселень лісостепової смуги (Городськ, Сандраки та ін.) свідчить про різний профіль їх скотарських господарств. В той час як в Степу, поряд з биком і конем, у великій кількості розводили овець, в Лісостепу стада складалися переважно з биків; коней, овець було значно менше, але свиней — значно більше, ніж в степовому стаді.

При порівнянні складу стад пізньотрипільських поселень з ранніми землеробськими поселеннями розвинутого трипілья видно, що поголів'я худоби зростає і змінюється склад стада. Таким чином, цілком очевидними стають ті зрушення, які відбувалися в економіці пізньотрипільських племен. Поряд з цими особливостями господарського життя, можна вказати на ряд інших рис в галузі матеріальної і духовної культури, які є відмітними для пізньотрипільських племен.

В цьому відношенні дуже показовою є кераміка, яка представлена двома основними групами.

Перша група характеризується глиною рожевожовтих тонів, розписом поверхні в одну-дві фарби, чорну або темнокоричневу, часто в сполученні з червоною. Улюбленими орнаментальними мотивами були дуговидні лінії, прямо і косо розташовані овали, сітка та ін. Форми кераміки: чаші напівсферичного типу, круглотілі амфори з плоским дном, горщикоподібні та високі глечикоподібні посудини, посудини на ніжках з високими покриттями та ін.

В цій кераміці, з одного боку, продовжуються традиції трипільської розписної кераміки, а з другого — тут вже є багато істотно нового. Така кераміка була широко розповсюджена у пізньотрипільських племен Степу і Лісостепу. Крім того, ряд особливостей пов'язує її з керамікою країн Південно-Східного Середземномор'я та Малої Азії.

Друга група кераміки представляє посудинами, зробленими з глини, що має домішку товченої черепашки. Посудини мають сірий, чорний, сірочорний, рідше вохристий колір. Часто на поверхні помітно лощіння. Орнамент вдавнений — вірвовочний і пальцьовий. Найпоширенішим був вірвовочний орнамент, особливо серповидний, зроблений перевитою вірвовочкою. Орнамент розміщався, звичайно, у верхній частині посудини — по краю шийки, біля її основи, на плічках часто спускаючись вниз у вигляді вертикальних смуг або фігурних груп. Серповидний орнамент в усатівській кераміці був широко розвиненим і визначаючим. Можна вважати, що цей своєрідний орнаментальний стиль тут і складався.

Кераміка цієї групи має ряд спільних рис з керамікою пізньотрипільських поселень типу Городська: склад керамічної маси, форми посудин, особливості орнаменту.

Серповидний орнамент, типовий для Усатового, в кераміці типу Городська представлений мало і не мав самостійного значення.

Великий інтерес викликають статуетки. Вони представлені двома типами: стоячими статуетками з плоскими торсами і сидячими — із зігнутими в колінах ногами та з довгими, витягнутими, нахиленими вперед шиями. В Усатовому статуетки ці дуже схематизовані. Вони мають прямокутні основи і зображують сидячих жінок, очевидно, в широких, важких спідницях. Лицеві частини виділяються дуже рідко і схематично подаються поглибленими лініями. З подібних статуеток більш реалістичними є знайдені в дитячому похованні кургана 204 в Красногорці. Трохи відмінні, але того ж типу статуетки були знайдені в Фолтешті та в Стойканах. Статуетка з Стойкан прикрашена вірвовочним орнаментом у вигляді серпочків і косих хрестів. Коли перший тип статуеток добре відомий на трипільських поселеннях ранішого часу, то другий тип відомий тільки в пам'ятках степових пізньотрипільських племен і є для них характерним.

У степових пізньотрипільських племен встановлюється курганний обряд поховання з трупопокладенням у скорченому положенні.

Великий інтерес в цьому відношенні викликають усатівські курганні могильники. В усіх курганах на рівні древнього горизонту були виявлені кам'яні круги — кромлехи, — складені з місцевого каменю — черепашкового вапняку. Часто в їх будові можна було спостерігати ряд деталей і конструктивних особливостей, які пояснюються їх культовим призначенням (проходи по сторонах світу, плити з чашоподібними заглибленнями, вертикальні плити із зображеннями, кам'яне вирізьблення голови бика та ін.). Поховання були розташовані всередині кромлеха. Положення похованих — скорчене, на спині з підігнутими ногами або ж на лівому боці, з точно витриманим орієнтуванням на північний схід і схід. Поховання звичайно одиничні, але зустрічаються і парні¹.

В обряді поховань — в положенні на спині з підігнутими ногами — встановлюється спадкоємність із звичаєм, який склався в Степу раніше, ще в період ранньої міді, і який існував пізніше, в період міді—бронзи. Проте поряд з цими спільними рисами спостерігаються і істотні відмінності. Звичаю посипати похованих червоною вохрою, такого типового для скорчених поховань степового Лівобережжя, не виявлено в степових пізньотрипільських похованнях. У пізньотрипільських племен як в Степу, так і в Лісостепу (могильники софіївського типу) звичай застосування червоної вохри в похоронному обряді мав дуже обмежене значення і, очевидно, в цих окремих випадках регламентувався якимись міркуваннями особливого порядку.

Своєрідним є також набір мідних знарядь, який був в обігу усатівських племен. Метал був найціннішим предметом, який степові племена одержували в обмін на свою продукцію — в першу чергу худобу і продукти скотарства. Типи мідних речей, виявлені в усатівських могильниках, а також в кургані в Суклеї, представлені кинджалами, плоскими сокирками та шилами (рис. 1). Крім того, зустрічаються дротяні срібні височні кільця в півтора оберти спіралі. Усатівські кинджали являють собою плоскі, трохи ребристі клинки із наскрізними отворами для прикріплення дерев'яної рукоятки. Ці типи кинджалів істотно відрізняються від кинджалів, відомих в пам'ятках степових племен Лівобережної України та Північного Кавказу, які свідчать про різні центри, звідки вони надходили.

Є всі підстави припускати, що усатівські племена одержували метал з Півдня, з островів Егейського моря, де було в той час розвинено металообробне ремесло, а також із Західної Малої Азії². Мідні, але посріблені кинджали, які знайдені в усатівських курганах, є унікальними речами серед старожитностей наших степів, які можна порівнювати за їх цінністю з срібними речами Бородинського скарбу. Деякі усатівські кинджали аналогічні кинджалам з о. Крит, а саме з Кумасу, з шарів, що датуються ранньомінійським III і середньомінійським I періодами³.

Поряд з цими загальними рисами, в пам'ятках степових пізньотрипільських племен є ряд відмінностей. Так, могильник у Вихватинцях не був курганним. Сталість в ритуалі поховань, яка простежується в усатівських могильниках, не завжди має місце в інших могильниках. Так, у тираспольській групі, наприклад, кромлехи зустрічалися не в усіх курганах; положення похованих також було різне (і витягнуте, і скорчене), з різним орієнтуванням на горизонті і в ґрунтових ямах; кераміка з вірвовочним орнаментом відрізняється рядом ознак від кераміки усатівських могильників та ін. Очевидно, відмінності, що спостерігаються в цих пам'ятках, можна пояснити, з одного боку, етнографічними племенними особливостями, з другого — їх різночасовістю.

¹ О. Лагодовська, Проблеми усатівської культури, Наукові записки Інституту історії і археології України, Уфа, 1943, стор. 53—66.

² А. А. Иессен, Греческая колонизация Северного Причерноморья, Л., 1947, стор. 14—18.

³ Дж. Пендлбери, Археология Крита, М., 1950, табл. 35.

Треба думати, що плем'я, яке залишило поселення і могильники в Усатовому, було одним з найбагатших і впливовіших серед споріднених йому племен. Кургани усатівського могильника виділяються серед інших могильників рядом ознак: монументальністю кам'яних споруджень, багатством похоронного інвентаря, серед якого в першу чергу слід назвати вироби з міді, наявністю багатих курганів з похованням вождів та ін.

Кількість металевих предметів, виявлених в усатівських могильниках, досить велика. На 25 поховань I усатівського могильника виявлено п'ять

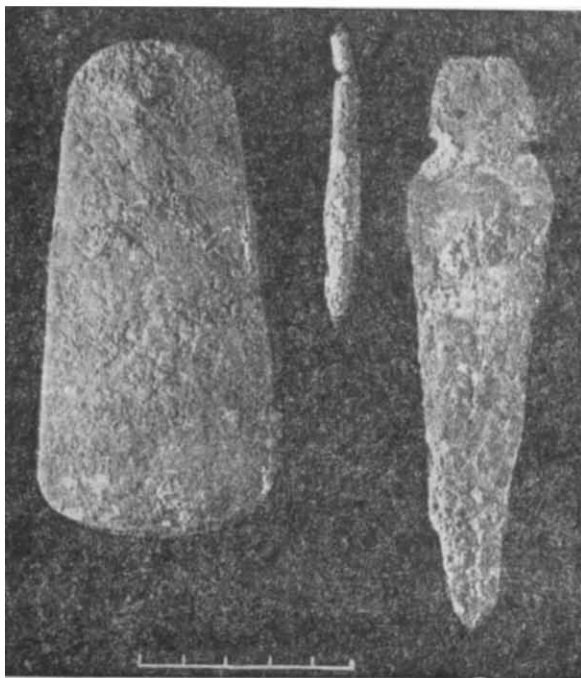

Рис. 1. Усатове. Мідні знаряддя з кургана 9 I могильника.

кинжалів, дві сокирки, три шила, чотири височні кільця. У великих курганах були виявлені поховання вождів. Вони розташовувалися звичайно в центрі кургана і з речей мали кераміку та набір мідних знарядь — кинжал, сокирку, шило; поховань, які їх супроводжували, було мало. В кургані 11 першої курганної групи виявлено поховання жінки, яке було опушене вже через насип кургана. Цей факт свідчить про те, що жінка не була вбита під час поховання чоловіка. Можливо, вона була вбита й похована при справлянні тризни або ж похована після своєї природної смерті в кургані свого володаря — чоловіка. У кургані 3 було виявлено два поховання на древньому горизонті, без речей, в дуже скорченому стані, в яких, очевидно, слід вбачати поховання рабів, у розумінні патріархального рабства. Крімлехи в цих курганах відрізняються великим розміром, монументальністю і різними деталями в їх кладці. В кургані 11 було виявлено велике кам'яне куполоподібне спорудження, яке являло собою потужну обшивку курганного насипу, зробленого безпосередньо над центральним похованням.

Рідкісними зразками первісного монументального мистецтва є плити зображеннями, які виявлені в цих курганах. Так, в кургані 3 виявлена плита з зображеннями оленя, людини і коней, в кургані 11 — плита з зображеннями собаки.

Грандіозні будівельні роботи, які потребували вироблення і доставки на місце багатьох десятків тонн каменю, а також саме спорудження пам'ятки — все це можливо було здійснити тільки спільними зусиллями великого родо-племінного колективу в пам'ять особи, що займала почесне становище в суспільстві, в пам'ять свого родового або племенного вождя.

Пам'ятки усатівського типу розповсюджені в Північно-Західному Причорномор'ї (рис. 2). Найбільша кількість їх відома в Придністров'ї. Тут вони були відкриті в районі Рибниці (могильник у Вихватинцях, поселення в Солончехах), Тирасполя (курганні могильники в сс. Плосььке,

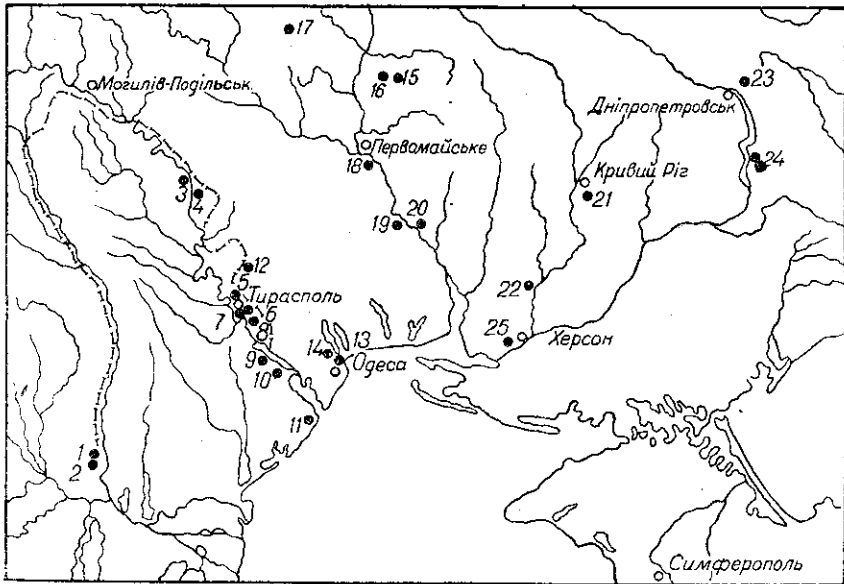

Рис. 2. Карта пам'яток усатівського типу (легенда до карти вміщена в кінці статті)

Красногорка, Паркани, Тернівка, Сукля), по нижньому Дністру і Дністровському лиману (Оланешті, Тудорово, Шабалата та ін.). Це свідчить про густу заселеність степового Придністров'я, цієї споконвіку трипільської річки, усатівськими племенами. Як показали дослідження Т. С. Пасек, вище по Дністру за останні роки відкрито багато нових пізньотрипільських поселень з керамікою усатівсько-городського типу. На захід від Дністра відомі поселення в басейні р. Прута — Фолтешті і Стойкани. Далі на схід від Дністра пам'ятки і знахідки усатівського типу відомі в районі Одеси (В. Куяльник і Усатове, Червона Слобідка) і по Південному Бугу (урочища Гард, Кременчук, с. Грушівка). Знахідки кераміки усатівського типу відомі також з берегів Інгульця, з аматорських розкопок курганів П. М. Сочинським біля Кривого Рога (рис. 3), із зборів А. В. Добровольського у 1922 р. в околицях с. Снігурівки.

З Нижнього Придніпров'я відома знахідка розписної посудини усатівського типу, виявленої в кургані 8 біля с. Білозерки, під Херсоном.

З наведеного огляду усатівських пам'яток видно, що вони, в основному, пов'язані з територією, розташованою між Прутом та Південним Бугом. Тут виявлені поселення, самостійні курганні групи і окремі кургани. Східна межа поширення усатівських племен ще не визначена в зв'язку з недостатнім археологічним вивченням районів Інгула та Інгульця. Навряд чи Дніпро був цією східною межею — Нижнє Придніпров'я було заселене лівобережними степовими племенами, що займали не лише його лівий берег, але й правий, і білозерська знахідка розписної посудини є одиничною в курганній групі, залишеній племенами ямної

культури. Північною межею поширення усатівських племен була границя Степу і Лісостепу. В цьому відношенні досить показові знахідки кераміки на о. Грушевському, трохи нижче Первомайська, зібрані в 1941 р. Т. Г. Сисковою. Тут, поряд з розписною керамікою, були виявлені фрагменти кераміки з вірвовочним орнаментом, які, з одного боку, були близькі до усатівської кераміки, з другого — до кераміки типу Городська.

Про те ж схрещування звичаїв північних і південних пізньотрипільських племен свідчать кургани, розташовані в с. Колодистому, Катеринопільського району, Вінницької обл., досліджені в 1902 р. Доманицьким.

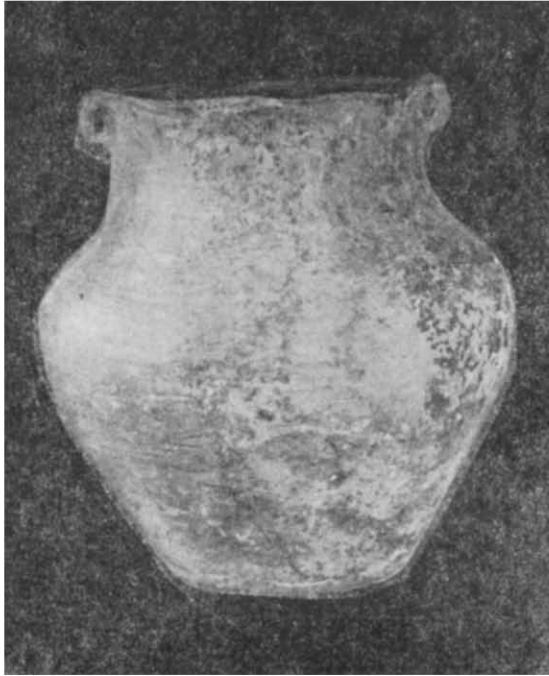

Рис. 3. Посудина з Кривого Рога.

Тут були виявлені древньооямні і пізньотрипільські поховання. Пізньотрипільські поховання знаходилися в ледве помітних курганах з кам'яними колами, які включали поховання з труположенням і трупоспаленням (кургани 8, 9). Поховання супроводжувалося керамікою городського типу, кремінними ножами та глиняними пряслицями. Дослідження післявоєнного часу відкрили нову локальну пізньотрипільську групу в районі Києва (могильники в Софіївці, Черніні, Червоному Хуторі). Вони дали можливість ознайомитися з її обрядом поховання — трупоспаленням. В Колодистому в звичай споруджувати кромлехи, насипати кургани, ховати неспалені тіла видні особливості південних племен, в звичай ж спалення, а також у характері інвентаря простежуються північні елементи.

Кургани в Колодистому являють інтерес і в іншому відношенні. В кургані 8, нижче пізньотрипільських поховань, виявлена ґрунтова яма. В ній був кістяк в скорченому положенні, орієнтований на південний схід, з вохрою. Поховання це, очевидно, належить до типу древньооямних і пов'язується з древньооямними похованнями, виявленими в ряді інших курганів цього могильника. Це свідчить про ту конкретну історичну обстановку, яка склалася по середній течії р. Південний Буг, де відбувався постійний стик племен пізньотрипільських з лівобережними степовими, а пізніше і з середньодніпровськими (північними) племенами.

В цьому ж відношенні великий інтерес мають кургани, розкопані в західній частині Кіровоградської області — в південній периферії Лісо-степу — в сс. Серезліївка і Ольшанка.

В Серезліївці, як і в усатівських курганах, були виявлені кромлехи з каменів, поставлених на горизонті, часто у два-три ряди, іноді з розривами — виходами, зверненими на схід. Положення похованих було різним: на спині з підігнутими ногами, на боці і витягнуте, нагадуючи поховання в тираспольській групі. Інвентар складався з кераміки, серед якої

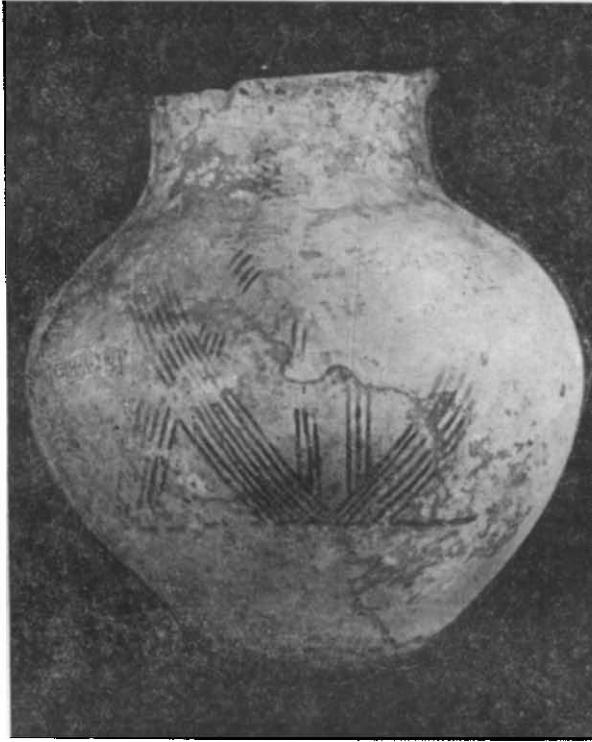

Рис. 4. Посудина з Животилівки.

треба відзначити невелику посудину біконічної форми з добре відмученої глини, з орнаментом чорною фарбою, глиняну жіночу статуетку з витягнутою шиєю, кремій, смолу і червону фарбу. В одному з поховань були знайдені череп і два стегна молодого бика, покладені в ноги похованого. Цей звичай — класти вказані частини тварини — відомий у степових племен ямно-катакомбної культури. На прикладі цих курганів ми бачимо поєднання рис, з одного боку, характерних для степових пізньотрипільських племен, з другого — для степових племен Лівобережжя.

Разом з тим знахідка тут розписної посудини типу, близького до кераміки Кошиловець, може свідчити або про можливість стику степових нетрипільських племен з пізньотрипільськими племенами на ранішому етапі їх розвитку, або про нерівномірність процесу розвитку трипільських племен і про можливість затримування його в окремих місцях в зв'язку з конкретною історичною обстановкою.

Не менший інтерес викликають кургани в сусідньому селі — Ольшанка. Тут також були виявлені скорчені поховання. Їх інвентар складався з кераміки, мідної сокирки, звичайної у пізньотрипільських поховальних комплексах, рога оленя, смоли і прикрас у вигляді просвердлених вовчих зубів.

Великий інтерес викликає кераміка: одна з посудин,— чорнолошена, за формою близька до усатівських, з вірвовочним орнаментом,— мала червоне офарблення, накладене на вірвовочний орнамент; тут, таким чином, поєднані прийоми прикрашення кераміки розписним і вірвовочним орнаментом.

Таким чином, дослідження пам'яток Середнього Побужжя має невідкладне наукове завдання для розв'язання проблеми взаємозв'язків пізньотрипільських племен між собою, а також з племенами Степу.

Найдальшою точкою поширення знахідок усатівського типу на північний схід є с. Животилівка, Новомосковського району, Дніпропетров-

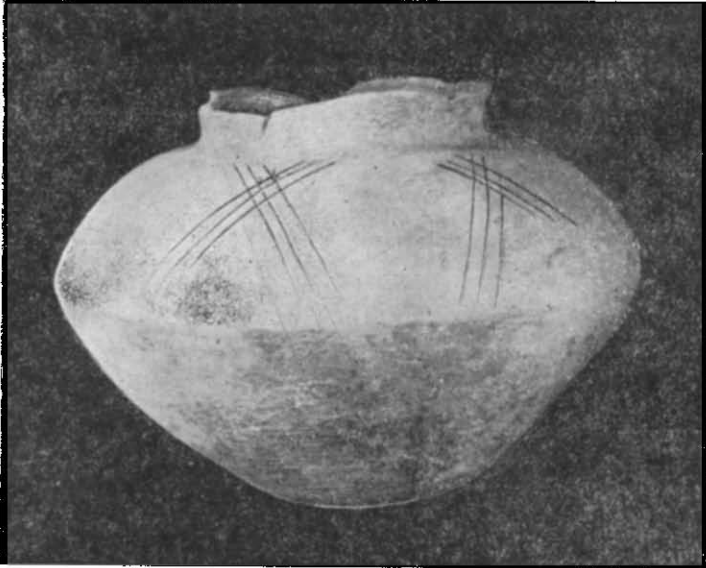

Рис. 5. Посудина з Животилівки.

ської обл. Тут під час розкопок кургана „Майдан“ при одному з поховань (№ 5) було виявлено дві посудини з добре відмученої глини з розписом і різним орнаментом (рис. 4, 5). Це одиночне поховання свідчить про епізодичність або короткочасність перебування тут (на Придніпров'ї) пізньотрипільських степових племен або ж їх окремих представників.

Пам'ятки усатівського типу слід датувати кінцем III — самим початком II тисячоліття до н. е. Підставою для такого датування, насамперед, є мідні кинджали, аналогічні кинджалам ранньомінойського III та середньомінойського I періодів.

Пізньотрипільські племена степів Причорномор'я створили самобутню багату культуру з розвинутим скотарським господарством. Вони вийшли на одне з визначних місць серед племен древньої Євразії, маючи широкі культурно-обмінні відносини як безпосередні, так і посередні з іншими племенами Степу і Лісостепу і далі на південь — з країнами Східного Середземномор'я.

ЛЕГЕНДА ДО КАРТИ ПАМ'ЯТОК УСАТІВСЬКОГО ТИПУ

Прут

1. Стойкани за 30 км на північ від Галаца (Румунія). В 1949 р. Петреску-Дамбовица дослідив жилу яму, де було знайдено кераміку усатівського типу і статуетку з вірвовочним орнаментом (21).

2. Фолгешті за 2 км від Стойкан (Румунія). В культурному шарі поселення були знайдені кістки тварин, стулки черепашок, кам'яні та кістяні знаряддя праці, фрагменти мальованої кераміки з вірвовочним орнаментом. Досліди Петреску-Дамбовица в 1949—1950 рр. (20).

Дністер

3. Солончени, Ревінського району, Молдавської РСР. Поселення на правому березі Дністра. Серед кераміки — фрагменти чаш усатівсько-городських форм і систем орнаменту. Розвідка Т. С. Пассек в 1947 р. (10).

4. Вихватинці, Рибницького району, Молдавської РСР. Могильник розташований на правому боці яру Вермітки. В 1947 р. Г. Є. Аліхова розкопала три поховання. Кістяки скорчені. Інвентар — кераміка мальована і з вірвовочним орнаментом (1). Крім того, в 1952 р. Т. С. Пассек продовжувала розкопки цього могильника.

5. Красногорка, Тираспольського району, Молдавської РСР. В кургані 204, в неглибокій ямі — дитяче поховання. Кістяк скорчений. Інвентар — кераміка мальована і з вірвовочним орнаментом, а також дві жіночі глиняні статуетки. Розкопки І. Я. Стемпковського в 1898—1899 рр. (4, 11, 15, 19).

6. Паркани, Тираспольського району, Молдавської РСР. В курганах 90, 91, 97, 147 знайдені кістяки в скорченому і витягнутому положенні з керамікою мальованою і з вірвовочним орнаментом. В кургані 90 — круг з каменю. Розкопки І. Я. Стемпковського в 1896—1900 рр. (4, 11, 15, 19).

7. Терновка, Тираспольського району, Молдавської РСР. В кургані 79 (В. І. Гошкевич помилково відніс цей курган до м. Тирасполя) — круг з каменю. В ґрунтовій ямі — поховання з мальованим посудом.

В кургані 179 скорчені кістяки з керамікою мальованою і з серповидним орнаментом. Розкопки І. Я. Стемпковського в 1896—1900 рр. (4, 11, 15, 19).

8. Суклея, Слободзейського району, Молдавської РСР. В кургані 3 в ґрунтовій ямі був знайдений кістяк на спині, головою на схід. При ньому височне срібне кільце, мідний кинджал з дірочками для прикріплення рукоятки, кремінна ножовидна пластинка та ін. Розкопки І. Я. Стемпковського 1896—1909 рр. (4, 11, 15, 19).

9. Оланешті, Молдавської РСР. В Білгород-Дністровському музеї знаходяться дві посудини з скарбошукацьких розкопок кургана. Одна з них — глечик, розмальований червоною і коричневою фарбами, друга — з вірвовочним орнаментом по краю вінець. По плічках посудини вертикально прокреслені борозенки.

10. Тудорово, Оланештського району, Молдавської РСР. В самому селі біля церкви є курганна група. З скарбошукацьких розкопок однієї з них в Ізмаїльському музеї зберігаються дві мальовані посудини.

11. Садове, кол. Шабалат, Лиманського району, Ізмаїльської обл. В кургані 1, в ґрунтовій ямі, перекритій кам'яними плитами, знайдено кістяк в скорченому положенні на правому боці, головою на північний захід. При ньому — три розмальовані посудини. Біля голови — купа просвердлених черепашок. Дослідження Д. Я. Самоквасова в 1906 р. (12; 11, 18, 15).

Кучурган, притока Дністра

12. Велико-Плосььке (кол. с. Плоське), Велико-Михайлівського району, Одеської обл. В кургані 263 було виявлено вісім симетрично розташованих куп каменів, дитячі поховання та посудини з розмальованим орнаментом. Дослідження І. Я. Стемпковського 1898 і 1900 рр. (4, 11, 15, 19).

Між Дністром і Південним Бугом

13. **Одеса, Червона Слобідка.** При розкопках кургана бронзового віку в Червоній Слобідці у верхній частині його насипу було знайдено посудинку з високою покришкою. А. В. Добровольський, що досліджував цей курган у 1912—1913 рр., вважає, що ця посудинка потрапила до кургана випадково, разом із землею третього насипу (5, 11, 15, 19).

14. **Одеса, В. Куяльник—Усатове.** Поселення і два курганні могильники розташовані на правому березі Хаджибейського лиману. В культурному шарі поселення знайдено кістки тварин свійських, диких та риб, кремінні, кам'яні та кісткові знаряддя праці, фрагменти кераміки мальованої та з вдавленим орнаментом і т. ін. Виявлені також рештки монументальних споруд. В першому курганному могильнику розкопано 11 курганів, в другому три кургани. В середині кам'яних кругів, що знаходилися в курганах,— скорчені поховання в ґрунтових ямах. Кістяки на спині із зігнутими ногами лежать на лівому боці, головою орієнтовані на північний схід та схід. Інвентар: кераміка мальована з вірвовочним, серповидним орнаментом, мідні кинджали, сокирки, шила, височні кільця, намистини та ін. В курганах 3 та 11 знайдені кам'яні плити із зображеннями. Розкопки цих пам'яток провадилися з 1921 р. протягом ряду років М. Ф. Болтенком і О. Ф. Лагодовською (2, 3, 6, 7, 8, 9, 11).

Південний Буг

15. **Вільшанка, Новоархангельського району, Кіровоградської обл.** Біля села знаходилася група ледве помітних курганів. В них — поховання з кістяками в скорченому положенні, з інвентарем (мідна сокирка, рогова мотика, кераміка, просвердлені зуби вовка та ін.). Окремо слід звернути увагу на посудину з чорним лощінням і з вірвовочним орнаментом, поверх якого накладена червона фарба. Дослідження Д. М. Щербаковського в 1904 р. (11, 16).

16. **Серезліївка, Новоархангельського району, Кіровоградської обл.** Біля села невелика група курганів з 12 насипів. В розкопаних курганах (7) були виявлені круги з каменю. Скорчені кістяки орієнтовані на схід, звичайно на правому боці, але є поховані і на спині з підігнутими ногами і витягнуті. В кургані 7 знайдена схематизована глиняна статуетка, в кургані 4 — біконічна посудина з розписом чорною фарбою. Дослідження Д. М. Щербаковського в 1904 р. (16, 11).

17. **Долинка (кол. Яцковиця), Монастирищинського району, Вінницької обл.** На поверхні кургана 29 було знайдено глиняну поламану статуетку, подібну до статуетки з Серезліївки. Дослідження О. Бидловського 1904 р. (18, 11).

18. **Грушівка, Первомайського району, Одеської обл.** В 1941 і 1946 рр. на першому і другому островах проти с. Грушівка Т. Г. Сискова знайшла уламки кераміки мальованої та з вірвовочним орнаментом. Орнамент серповидний, зроблений перевитою вірвовкою типу Усатового і Городська (13).

19. **Урочище Гард, с. Богданівка, Доманівського району, Одеської обл.** При дослідженні неолітичної стоянки були знайдені фрагменти мальованих чаш усатівського типу. Богезька експедиція 1931 р.

20. **Урочище Кременчук (х. Бузький), Арбузинського району, Миколаївської обл.** На високому гранітному останці знайдено кілька уламків мальованої кераміки усатівського типу. Дослідження Богезької експедиції 1932 р.

Інгулець

21. **Кривий Ріг.** В Дніпропетровському музеї є посудина з кургана, розкопаного П. І. Сочинським. Курган був розташований при впадінні р. Саксагань до Інгульця. Тут було знайдено невеликий глечик

з двома вушками біля самого краю, з добре відмученої глини. Розпис не зберігся.

22. Снігурівка, Миколаївської обл. За 2 км на північ від села, на схилі плато, недалеко від залізниці А. В. Добровольський у 1922 р. знайшов розписаний фрагмент кераміки усатівського типу.

Дніпро

23. Животилівка, Новомосковського району, Дніпропетровської обл. В кургані „Майдан“ при похованні № 5 було знайдено дві посудини з добре відмученої глини. На одному з них розпис чорною фарбою, на другому — орнамент з косих хрестів, зроблених прокресленою лінією.

24. Михайлівка, Червоноармійського району, Запорізької обл. За 3 км від лівого берега Дніпра розташована курганна група. В кургані I знайдено три ґрунтові ями з кістяками в скорченому положенні, орієнтовані на схід, без вохри. При одному з них знайдено кусок рогу і посудину сірочорного кольору з шаровидним тілом, формою подібну до усатівських. По плічках посудини п'ять зображень тварин, розташованих симетрично, зроблених технікою вдавлювання. Дослідження Д. І. Яворницького (17).

25. Білозерка, Херсонського району. В кургані 8 знайдено мальовану посудину в п'ятому шарі південної частини кургану. Можна припустити, що посудина належала до поховання, яке було зруйновано першою ґрунтовою ямою. Дослідження Г. Л. Скадовського в 1887 р. (14, 11, 19).

Е. Ф. ЛАГОДОВСКАЯ

ПАМ'ЯТНИКИ УСАТОВСКОГО ТИПА

Резюме

На території Правобережної України на етапі позднього Триполья намечається декілька культурно-історических груп. В межах лесостепної полоси можна говорити, по крайній мері, о трьох таких групах: середнеднестровської, волинсько-городської і киево-софіївської. Для степної полоси характерна причерноморська група с пам'ятниками усатовського типу.

При всій наблюдаемій здесь общности, которая, очевидно, объясняется основной трипольской генетической линией развития и которая находит свое выражение, с одной стороны, в высоком уровне развития производительных сил общества, с другой — в формах материальной культуры, наблюдаются и существенные отличия. Последние говорят о той конкретной исторической обстановке, в которой шло формирование новых племенных образований на базе племен трипольской культуры и местных племен Степи и Лесостеги.

У степных племен устанавливаются свои особенности в хозяйстве, обусловленные приоритетом скотоводства над другими формами хозяйственной деятельности, свои особенности в материальной и духовной культуре. Здесь складывается особый стиль в орнаментации керамики, складываются свои особенности в культе (статуэтки), погребальном обычае (курганы, кромлехи, разные каменные конструкции в курганах, скорченные погребения без охры, характер погребального инвентаря и др.), в искусстве (стеллы с изображениями) и т. д. Распространение этих племен связано с территорией Северо-Западного Причерноморья. У них устанавливаются широкие культурно-історические взаимосвязи с пле-

нами Лесостепи и с племенами и странами Юга — Балканами и Восточным Средиземноморьем.

В среде степных племен могут быть также намечены различия, которые, очевидно, отвечают племенным отличиям. Среди них усатовские племена выделялись богатыми погребениями вождей с ценным металлическим инвентарем.

ЛИТЕРАТУРА

1. А. Е. Алихова, Выхватинский могильник, КСИИМК, вып. XXVI, М., 1949, стор. 69—74.
2. М. Ф. Болтенко, Раскопки Усатово-Куяльницкого поля культурных остатков, Вісник Одеської комісії краєзнавства, ч. 2—3, Одеса, 1925, стор. 48—64.
3. М. Ф. Болтенко, Кераміка з Усатова, Трипільська культура на Україні, К., 1926, стор. 8—30.
4. В. И. Гошкевич, Клады и древности Херсонской губ., Херсон, 1903.
5. А. В. Добровольский, Раскопка кургана в предместьи Одессы — Слободке Романовке, ЗООИД, т. XXXII, Одесса, 1915.
6. Е. Ф. Лагодовская, Раскопки Одесского музея, СА, V, стор. 239—282.
7. О. Ф. Лагодовська, Проблеми усатівської культури, Записки Інституту історії і археології, т. I, Уфа, 1949.
8. О. Ф. Лагодовська, Розкопки усатівського кургана № 11, Записки Інституту історії і археології, т. II, М., 1946.
9. О. Ф. Лагодовська, Усатівська культура та її місце в археологічному минулому України, Вісник АН УРСР, 1948, № 6.
10. Т. С. Пассек, Археологические разведки в Молдавии, КСИИМК, вып. XXVI, М., 1949, стор. 64, рис. 22, 12; рис. 24, 1—7.
11. Т. С. Пассек, Периодизация трипольских поселений, МИА, № 10, М., 1950.
12. Д. Я. Самоквасов, Могила русской земли, М., 1908, стор. 21.
13. Т. Сискова, Попередній звіт про розкопки в с. Грушівка, Первомайського району, АП, т. I, К., 1949.
14. Г. Л. Скадовский, Белозерское городище..., Труды VIII АС, т. III, М., 1897, стор. 118.
15. И. В. Фабрициус, Археологическая карта Причерноморья УССР, вып. I, изд. АН УССР, К., 1951.
16. Д. М. Щербаковский, Раскопки курганов на границе Херсонской и Киевской губ., АЛЮР, № 1—2, М., 1905.
17. Д. И. Эварницкий, Раскопки курганов в пределах Екатеринославской губ., Труды XIII, АС, стор. 141, 142.
18. Bydłowski, Mogiły w Jackowicy w pow. Lipowieckim, Swiatowit, VI, 1905.
19. T. Passsek, La céramique tripolienne, М., 1935.
20. M. Petrescu, Dambovita Săpăturile arheologice dela Foltéști (Raionul tg. Bujor, reg. Galați). Studii și cercetări de istorie veche. I, Bucarești, 1951, pag. 249—266.
21. Studii și cercetări de istorie veche, I, Bucarești, 1950, pag. 58.